

Михалина Шумка, ТАНГ (м. Тернопіль)

СИМВОЛІКА МІФОЛОГІЧНОГО СВІТОБАЧЕННЯ ДАВНІХ УКРАЇНЦІВ

Сучасну духовну культуру українського народу можна повністю зрозуміти після з'ясування тих першопочатків, що сформувалися в до - і християнський періоди, а після прийняття християнства дали нову якість, яка і є впродовж декількох століть душею народної культури, не дає їй загинути, навіть у найскладніших умовах нового часу.

Найабстрактнішою формою культури є філософія. В ній культура знаходить своє відображення у гранично узагальненій цілісності. Це значить, що усвідомлення сутності культури будь-якої історичної епохи передбачає вивчення її філософського світогляду, який виступає органом критичної самосвідомості культури.

Першою історичною формою культури виступає міфологія. У філософії, психології та етнографії існує багато концепцій, які розглядають міф як позаісторичну форму свідомості людини, а міфотворчість поширюють на всі історичні епохи [1, 101]. Міфологія є особливим світоглядним ядром первинної культури, особливою формою світосприйняття, чуттєвим, синкретичним уявленням про природу і суспільство. Наукове дослідження міфології як сектора міфології взагалі та загальнослов'янської міфології зокрема, вивчення проблеми з визначенням специфіки язичницького мислення розпочалося з середини ХІХ століття. В цьому руслі працювали Г. Буткевич, Е. Мелетинський, П. Толочко, Д. Яворницький, М. Брайчевський, Б. Рибаків, Лосєв О.Ф., М.І. Костомаров, М. Максимович, О.О. Потебня, М. Сумцов, торкалися її й російські дослідники Ф. Буслаєв, О. Афанасєв, О. Веселовський, а також західноєвропейські філософи Юнг К.Г., Ф. Кессіді, Ф. Шеллінг, Г. Спенсер, Е. Тейлор, Л. Штенберг, Е. Кассієр, О. Фрейденберг, З.Фрейд, К. Леві-Строс.

Світогляд давніх слов'ян - міфи, вірування, звичаї, обряди - це своєрідний спосіб розуміння природної дійсності і людського життя [2, 28]. Світ уявлявся слов'янам-язичникам як єдиний живий космос, що охоплював усі частини видимої ним природи. Найвищі духовні цінності культури виражаються у символічній формі. З давніх-давен Сонце і Небо, Місяць і Зорі, Вогонь і Вода, Колесо і Хрест, Віще Дерево і Віщих Ворон і багато інших предметів ставали символами, чуттєвими уособленнями духовних сил, що так чи інакше входили в сферу культурної діяльності людини, її практично-духовного освоєння світу. Оскільки предмет духовних почуттів набував символічної форми, то й діяльна реалізація почуття любові (чи страху) до цього предмету також набувала символічної форми у вигляді обрядів і культових дійств.

Актуальним буттям міфу, яке являє собою систему соціальних дій, спрямованих на конкретно-чуттєве перетворення певних уявлень, образів та ідей, які викликають певні переживання, є обряд. Обряд є найбільш давньою формою символічного відображення, в якому ідеальне і матеріальне, загальне і конкретне, ідея предмета і сам предмет знаходиться в нерозривній єдності. Обрядові символічні дії зливаються з магічними, це особливо характерно для символічного способу світобачення. Оригінального символічного значення обряд набуває тоді, коли магічне вираження предмета поступово втрачає свою силу і міфологічний обряд сприймається не як реальне буття предмета, а лише як символ, як його окреме визначення. В результаті цього з'являються образи духів, а потім і богів, кожен із них виступає, як чуттєве, символічне перевтілення певних природніх явищ, властивостей та якостей людини, видів її діяльності і т.п. Образи богів виступають як символи земного, як "господарі" стихій, явищ, керуючи ними. Літописці свідчать, що в силу своєї "професійності" боги "відали" тією чи іншою сферою дійсності, в тому числі й сферами суспільного життя [3, 109-110], [4, 88-107].

Давні українці мали свій язичницький Олімп, обожнювали і одухотворяли природу, вірили в її чарівну силу. Крім головних божеств Давньої Русі -

Сварога, Хорса, Дажбога, Перуна, Велеса, Стрибога, Мокоші, Ярила, Купала та ін., вони персоніфікували всі сили і явища природи - сонце, місяць, зірки, грім і блискавки, мороз і вітер, вогонь та інші. Сонцю слов'яни поклонялися з давніх часів. Адже найближчою до Бога сутністю є світло. Символ світла, котрий постійно присутній у світобаченні давніх слов'ян, протиставляється символу темряви, як порядок протиставляється хаосу. Слов'яни вірили, що єство світла з'явилося на землі і втілюється у роді людському. Більша частина слов'янського язичництва відноситься до світлопоклоніння. Всеобожнюване сонце або іншими словами Дажбог, що звався Сварогом, Радогостом, Святovitом, був пошанований майже по всій Слов'янщині. Він був втіленим символом світла, що боровся зі злом; символом морального світла, мудрості, найвищого розуміння, суспільного порядку, до нього зверталися за порадою перед початком будь-якої справи. Божества були чоловічої і жіночої статі. Жіночим божеством була богиня Лада. Вона символізувала природу, життєве начало, була праматір'ю, богинею кохання, гармонії, шлюбу, розваг, краси, благополуччя. Ця символічна жіноча істота є у всіх міфологіях і під різними назвами. А також у літописаннях, у творах Київоруської доби, та особливо виразно можна побачити цей символ у філософській культурі пори Ренесансу на Україні.

Наші предки визнавали Бога-Вседержителя, творця і батька. Він своєю всетворящою любов'ю - Ладією - створив первісне буття. Те буття має гармонійне поєднання видимого і невидимого. Невидиме - Дух - це символ, що позначає суттєве в людині. Вершиною духу є намагання людини піднятися над кінечністю свого буття, усвідомлення своєї свободи. Це життєдайне світло, чистий дух постійно бореться із похмурою, смертоносною, злою силою, яка носить назву - Чорнобог. Звідти і походить назва - Чорт. Боротьба світла зі злом йде від самого початку буття, саме в ній і виявляється життя в природі фізичній та моральній. У природі фізичній - це життя і смерть істот та протилежних пір року: літа - зими; у природі моральній - дух світла, набираючи людської

природи, повчає смертних істин, бореться з лихим, котрий не допускає людину до блаженства, перемагає і нарешті - торжествує. Таке начало складає душу майже всіх людських вірувань. І все це пізнається завдяки багатогранній природі символу. Символ - це ідея, яка виражає найглибинніші знання наших пращурів. Будучи відображенням народного світогляду, символіка є і продовженням звичайної релігії.

У певній символічній системі в наших предків були упорядковані й предмети побуту, образи живого і неживого світу, стихійні явища природи, певні жести, рухи. Так, символіка арахаїчного орнаменту поділялася на два види: на ту, що сприяє добуванню харчу, родючість поля, і ту, яка оберігає людей, результати праці. Часто на речах у побуті поєднувалися символи родючості і захисту в єдиній, цілій картині космосу. Окрім символіки природніх образів, широко використовувалися геометричні візерунки із своїм символічним змістом у гончарстві, різьбі, вишивці. На вищому етапі розвитку магічна семіотика переноситься на одяг. Тисячоліттями зберігається давній символ плодovitості: чарівний розкреслений ромб - щедра нива. Цей символ знайдено на одязі Деметри - фартусі, який був розкреслений у клітинку подібно до трипільського ромба.

Найархаїчнішими символами, які були тісно пов'язані із календарем, визнано місячні та сонячні. Окрім того, знаходимо і рослинні символи: дерево з піднятим гілками, ялинка, колос та інші. Специфічний образ світу властивий лише міфології. Він утворювався завдяки ідеї загальної обумовленості всього і всіх: образу і предмета, суб'єктивного, зовнішнього і внутрішнього, частини і цілого. Найбільш виразним образом цієї ідеї була символіка центру. Змістовну інформацію про язичницький світогляд древніх слов'ян подає у своїх образах і символах Збручанський ідол [5, 36]. У ньому відтворено комплекс культів слов'ян, що уособлюють сили природи і які безпосередньо передують Пантеону богів князя Володимира. Сам ідол має трьохярусну побудову. На верхньому ярусі розміщуються боги, що перебувають на небі; на середньому - земляни,

люди, а на нижньому розміщується божество, яке підтримує землю з людьми. В камені ідола, що виступає чотиригранною колоною, висічені зображення Мокоші, Лади (богині весни, орання, шлюбу і кохання), Перуна, Хорса, Дажбога, Велеса. На тлі основного ідола (символу продовження життя) - Роду гармонійно поєднується узагальнюючий образ Всесвіту. Тобто він виступає як центр і сутність світу, а також творчим началом усього живого на землі. Усі елементи ідола переконливо вказують, що світогляд слов'ян-язичників сприймав зв'язок, взаємодію трьох рівнів світобудови, тобто неба, землі та підземного царства.

У міфологічних уявленнях символіка центру більш поєднана із образом світового стовпа, космічного дерева, світової гори, а також із хрестом. Символ дерева є одним із найстійкіших символів, який дійшов до наших днів [6]. Вічнозелене Дерево Життя складається з трьох сфер: стовбура, верхів'я та коріння. Стовбур символізує земне життя людей, крона (гілки й листя) - духовний світ богів, коріння - підземний, потойбічний світ. Щодо символічного образу світового дерева, то в праці М.В. Поповича знаходимо таке порівняння: "Давно зауважено знаходження алломорфного образу світового дерева, тобто образу, йому семантично еквівалентного, зокрема, образів "світової гори", "світового стовпа". Різниця між цими алломорфами відображає деякі смислові сторони: гора як природне утворення символізує космос як натуру, природу в її організованості на верх-низ, в той же час як стовп символізує саму культуру. Звичайне дерево можна розглядати як єдність природи і культури. Часто буває заміна образу дерева образом жінки, який виступає тут, безперечно, не як символ "темного початку", а як символ життя і родючості, наводить на думку про "генеалогічне дерево" [7].

Символіка світового дерева - вираження деякої концепції, яка протягом певного часу визначала модель світу людських колективів Старого і Нового світу і залишила слід в релігійних та в космогонічних уявленнях, які проявили себе в мистецтві, архітектурі, в хореографії, в ритуалах та іграх, у поетичних

образах і в мові. Світове дерево є джерелом життєдайних енергій, які дають силу і життя всім і всьому. Воно є узагальнюючим символом невичерпної життєвої сили, символом вічного оновлення і відродження. У деяких народів світу світове дерево ототожнювалося з деревом життя, наче з книгою долі. На листках цієї книги писалися людські долі, а коли приходив час смерті людини, тоді з дерева опадав листок. Видатний історик міфології М. Еліаде зазначає, що світове дерево з одного боку, “представляє Всесвіт в постійному його відродженні, як невичерпне джерело світового життя і перш за все як вмістилище сакрального (як “центр” сприйняття небесного-сакрального і т. п.), а з другого боку, Дерево символізує Небо або небеса, які відповідають планетам, “... в багатьох архаїчних традиціях світове Дерево виражає сакральність світу. Його родючість і вічність, пов'язана з ідеєю творіння. Родючості та ініціації, в кінцевому рахунку - є ідеєю абсолютної реальності і безсмертя. Світове дерево стає, таким чином, Деревом Життя і Безсмертя. Збагачуючись численними двійниками і додатковими символами (Жінка, Джерело, Молоко, Тварини, Плоди і т.п.), Світове Дерево постає перед нами завжди як вмістилище життя і володар долі”. “Світове дерево” яскраво відбилосся у фольклорних матеріалах східних слов'ян. Так, у південних слов'ян воно “модернізувалося; перетворилося то на кипарис; то на “дафін-дерево; то на Христа” [8].

Одним із найдавніших символів міфологічного образу світу на стадії його антропоморфізації є символ хреста. Хрест є графічним варіантом символу світового дерева. Як зауважує В. Топоров: ”Характерно, що саме хрест і структурно і хронологічно виступає середостям між світовим деревом (пов'язаним, як правило, переважно з зооморфними образами) і людиною, як геометризований опис того чи іншого” [9, 12]. Ідейне навантаження хреста невичерпне. Він завжди є графічним відображенням ідеї центру. Хрест є універсальним символом єдності життя і смерті, духу і матерії в їх нерозривному взаємозв'язку. Він виражає єдність життя і основних начал

існування чоловічого і жіночого, а також ідею родючості та процвітання. Часто хрест є символом безсмертя, символом животворного джерела життя, сонця. Разом з цим хрест використовували і як символ протилежного життю начала - смерті. Цей аспект символу хреста особливо помітний в обрядах поховання. В цьому випадку хрест символізує смерть, знищення і розчинення в стихії природних начал. У символіці хреста особливо значиме місце посідає ідея моделі людини. Адже структура людського тіла: людина з розпростертими руками є прообразом хреста. Ця ідея людини-хреста має місце в різних міфологічних сюжетах, в усній народній творчості, а також у ритуальних процесах. Міфологічне уявлення про світобудову має місце не тільки в символах світового дерева, хреста, але й в образах Всесвіту як космічного великого тіла, а також безпосередньо в символіці мікро- і макрокосмосу. Людина бачилась як цілісна завершена система, точна копія Всесвіту - мікркосмосу. А.Я. Гуревич про символіку космосу пише так: "Мікркосмос не просто мала частина цілого, не один із елементів Всесвіту, але ніби його зменшена і відтворююча репліка, мікркосмос настільки цілісний і завершений, як великий світ. Мікркосмос розуміється у вигляді людини, яка може бути зрозумілою лише в рамках паралелізму "малого" і "великого" Всесвіту" [10, 52]. Людина міфологічного світогляду, втілюючи в своїх уявленнях ідею органічного зв'язку себе і світу, мікро- і макрокосмосу, підпорядковує цій ідеї всю свою життєдіяльність.

Введення християнства на Русі не поклато край розвитку міфологічної свідомості давніх слов'ян. Воно породило нове явище в історії вітчизняної духовності, котре мало назву двовір'я. З християнізацією Київської Русі відбувається рішучий поворот, який назавжди відрізає доступ до міфологічно-язичницького світосприйняття. Разом з тим нова християнсько-світоглядна культура не руйнує міфологію зразу й повністю. Християнська культура накладалася певним пластом на язичницькі обряди і свята, подекуди відбувалися заміщення одних богів іншими, подекуди ознаки язичницьких та

християнських святих і богів суміщалися, а подекуди жорстко знищувалася сама згадка про язичницькі святині.

Місце і роль символу в християнському образі світу унікальна, він досягає тут не тільки свого повного розкриття мислення і пізнання, але й найвищої сходинки розвитку. Символ у християнському світосприйнятті стає, з одного боку, найбільш потаємною і глибокою формою пізнання світу, а з другого - його сутнісним субстанційним виразом. Одним із найдавніших і універсальних символів міфопоетичного мислення був хрест. Він за своєю сутністю представляв графічний, антропоцентричний варіант світового дерева. В християнському образі світу дерево і хрест постійно співіснують і доповнюють один одного. Християнство підсилило його значення як символу смерті. Оскільки на хресті було розіп'ято Христа, хрест став асоціюватися із стражданнями і муками. Хрест із символу божого вогню і родючості, в час міфопоетичного мислення, перетворився в символ мучеництва, смерті. Але при цьому символічному виразі він не втрачає свою попередню значимість - звернення до нев'янучого джерела життя, його вічного начала. Основне значення символу хреста в християнському баченні образу світу можна визначити так: людина, розіп'ята на хресті, терпить муки і помирає, аби через муки і смерть віродитися до нового, вічного життя.

Хрест у християнстві стає символом спасіння через муки і страждання. “Це спрямування розвитку міфології про Христа як людини-хреста, - зауважує В. Топоров, - дуже виразне... Якщо образ хреста (в міфології) апелює до космогонічної проблематики світового дерева..., то образ Христа (в добу середньовіччя) - звернений до сфери історичного, а сам хрест на рубежі двох епох набуває рис часового і стадійного перехрестя, пограничного стовпа в еволюції діалогу між людиною і Богом. Саме так і розумівся образ Христа на хресті багатьма християнськими авторами” [11, 13].

У міфологічній давнині була витворена своя символіка мікрокосмосу. Всесвіт не тільки наділявся людськими рисами, але повністю був подібний до

людини як єдиного, цілісного і живого організму. Звідси і впливає космоцентричність мікрокосмосу давнини. Космос на той час сприймався як абсолютне божество. В епоху середньовіччя все змінюється. Символіка мікрокосмосу і надалі посідає чільне місце у світогляді людини. Проте зміни пізнання світу призвели до змін у суті символіки мікрокосмосу. Якщо символіка минулого носила космоцентричний характер, то символіка християнського середньовіччя стає теоцентричною. Це означає, що символіка мікрокосмосу середньовіччя була зорієнтована на містичний світ, на його ієрархічну духовну структуру, вершиною якої був Бог. Пізнання Бога як сутності світу обумовило відношення людини до світу мікро - і макрокосмосу. Природа сприймалася як щось таємниче, без гармонії і краси, - це з одного боку, а з другого - як дзеркало, в якому людина може побачити Бога, проникнути в таємниці вищих сутностей.

Християнство принесло на Русь нові моральні цінності: любов до ближнього, всепрощення, милосердя. Християнський моністичний світогляд став передумовою формування філософського освоєння дійсності. Відбувалася підготовка ідейного підґрунтя для сприйняття та засвоєння духовної культури людства.

Література:

1. Бабій Л.П. Діалектика розвитку історичних типів культур (філософсько соціологічні проблеми). – Л.: Світ, 1991. – 160 с.
2. Історія філософії на Україні. В 3-х томах. Т.1.- К., 1989. - 398 с.
3. Брагінець А.С. Нариси історії філософії. - Л.,1967. - 268 с.
4. Попович М.В. Мирозрєние древних славян. – К., 1985. – 166 с.
5. Левицький В.С. Духовна мудрість древньої Русі як тип філософської культури. – К, 1995. – 36 с.
6. Топоров В.Н. Крест // Мифы народов мира. - М., 1982.- Т.2. - 719 с.
7. Потебня А.А. Из лекций по теории словесности. - Харьков, 1894. – 790 с.
8. Потебня А.А. О связи некоторых представлений в языке // Филологические записки. - 1864, вып 3. – 430 с.
9. Франк С.Л. Свет во тьме. - Париж, 1949. – 245 с.
10. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. - М., 1972. - 352 с.
11. Топоров В.Н. Крест // Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2 т. 2-е издание. - М., 1982.- Т.2. - 719 с.